

O PRAVAŠKOM RADIKALIZMU 80-ih GODINA XIX. STOLJEĆA

Aleksandar Flaker

O pravaštvu i njegovim nosiocima pisalo se kod nas dosta, ali najčešće iz potreba dnevne publicistike, pa i s očitim tendencijama, da se tradicija stranke prava i Starčevićev autoritet iskoriste za ciljeve određene političke grupacije ili stranke. Naročito su u takvu korištenju pravaških tradicija bili aktivni oni, koji su se smatrali zakonitim baštinicima njegove političke koncepcije, a zapravo su »sistematskom i ustrajnom rabotom« pravaški program »svijali«¹ i služili se samo onim dijelovima toga proturječnoga programa, koji su mogli koristiti njihovim ciljevima. Razvijajući nacionalističke elemente Starčevićeva programa do propovijedi genocida, ti su »baštinici« pravaštva ujedno prešućivali sve pozitivne, demokratske tendencije, koje je pravaštvo u sebi nosilo.

Tek je naša lijeva publicistika između dva rata, sukobljavajući se s frankovačkim falsifikatima starčevićanstva, nastojala revidirati već uvriježene zablude o pravom karakteru Stranke prava, onakve kakvu je poznajemo za Starčevićeva života, doprijeti do njezine klasne suštine i nanovo otkriti njene demokratske i revolucionarne težnje. Među takvim priložima valja spomenuti Krležina ukazivanja na progresivnost Starčevićeva stava, polemičke radove Vase Bogdanova i Cesarčeve članke o pojedinim pitanjima u vezi sa strankom prava, koja su se nametala u polemici sa Starčevićim »baštinicima«.

Kako su se pravaški baštinici najčešće pozivali na Starčevićeve i Kvaternikove stavove prije 1871, na vrijeme dakle, kad su njihova državopravna razmatranja bila najjače izražena, a negacija srpstva i slavenstva najrazvijenija, to je i polemika s njima vođena najčešće na terenu toga razdoblja. Tome je pridonijelo i to, da su Starčevićeva »Djela« u svome izdanju od 1893—95 obuhvaćala u prvom redu spise iz toga razdoblja, a također i poseban Cesarčev interes za Kvaternikovu ličnost.

O Stranci prava, regeneriranoj u 80-tim godinama, koja je u to vrijeme okupila najšire mase hrvatskog puka i neko vrijeme na čelu hrvatskog malograđanstva, mlade inteligencije i jednog dijela seljaštva pružala otpor Khuenu, negirajući u isto vrijeme ranije ideološke tradicije, pisalo se razmjerno malo.²

¹ Fr. Supilo, *Politika u Hrvatskoj*, Rijeka 1911, str. 19.

² O ovom su razdoblju između ostalih pisali: M. Polić, *Ban Dragutin Khuen-Hedervary i njegovo doba*, Zagreb 1901. — I. Peršić, 1883-ća, Zagreb 1933. — R. Horvat, *Prije Khuena bana*, Zagreb 1934. — M. Marjanović, *Hrvatski pravaši i Khuen-Hedervary*, Javnost 1936.

A upravo je u to vrijeme Starčevićeva stranka vršila najznatniji utjecaj ne samo na politički život Hrvatske već i na njezinu kulturu.

Osobito za historičara hrvatske književnosti ima to razdoblje u povijesti pravaštva veliko značenje. I stoga nije slučajno, što su se historičari hrvatske književnosti morali sukobiti s pitanjem karaktera ove stranke u svojim radovima i, u pomanjkanju iscrpnijih historijskih osvjetljenja, sami određivati društveno-političke značajke pravaškog pokreta.

Tako je Antun Barac u svojim člancima o pojedinim književnim ličnostima pravaškog pokreta osamdesetih godina isticao srodnost mlade pravaške generacije toga vremena s generacijom Svetozara Markovića u Srbiji, naglašavajući i elemente socijalističkoga kretanja unutar mladih pristaša stranke.³

Ove Barčeve primjedbe osnivaju se prvenstveno na nekim literarnim pojavama i nisu proizvoljne. One svakako zavređuju da im se priđe s većom pažnjom i da se dopune povijesnom dokumentacijom. Upravo ovo i smatram zadatkom ovih bilježaka, koje bi imale da pomognu utvrđivanje lika pravaškog radikalizma osamdesetih godina.

Regeneracija Stranke prava krajem sedamdesetih godina proizašla je iz društveno-ekonomskih procesa u životu hrvatskoga društva, koji su karakterizirali vrijeme poslije nagodbe i njene revizije 1873. To je prije svega ubrzano prodiranje stranoga kapitala u uvjetima teške agrarne krize, koje je dovelo do naglog rušenja dotadašnjih socijalnih odnosa na selu (raspadanje zadruga) i proletarizacije velikog dijela seljaštva, što je, pritisnuto niskim cijenama žitarica i visokim porezima, predstavljalo revolucionarni potencijal. Usto je taj prodor prouzrokovao i pojačanu diferencijaciju u redovima hrvatskog građanstva, čiji su imućniji gornji slojevi nastojali da prihvate kapitalističke metode i da se vežu za strani kapital, dok su se siromašniji malograđanski slojevi osjećali sve više ugroženi u ostvarenju vlastitih kapitalističkih tendencija, te su se radikalizirali. Odatle i oštra politička dezintegracija hrvatskog građanstva: s jedne strane otvoreni oportunitizam »narodne stranke«, a s druge radikalizam u krilu Stranke prava, kojoj su obilježje davali tada obrtnički i drugi malograđanski slojevi, kao i malograđanska inteligencija na čelu sa studentima.⁴

U toj situaciji, kad je nezadovoljstvo pučkih slojeva poprimalo oblike javnih pretresa i prijetilo bunama, pravaštvo je moglo, nakon dugog zastoja u svome djelovanju, ponovo ojačano stupiti u akciju, ali je njegov uspjeh morao ovisiti u prvom redu o tome, koliko će se Starčevićev program prilagoditi novom vremenu.

Starčević je to isprva, čini se, dobro shvaćao. On je, zadržavajući i dalje temeljna načela svoje političke strategije (zahtjev za nezavisnošću Hrvatske osnovan na državnom pravu i oslon na politiku jedne od velesila), modificirao jedno od njih, prenoseći ulogu Napoleona na Rusiju, koja se tih godina (1877)

³ A. Barac, »Ladanjska sekta« prema Lazarevićevoj »Školskoj ikoni« (Članci o književnosti, Zagreb 1935). — A. Harambašić, (Veličina malenih, Zagreb 1947). — O Kranjčeviću i njegovim pjesmama (S. S. Kranjčević, Izabrane pjesme, Beograd 1929).

⁴ Isp. Barac, Hrvatska novela do Šenoine smrti, Rad JAZU 290, 1952, str. 34.

pojaviła na Balkanu kao prijeljna Austro-Ugarskoj i Bismarckovoj Njemačkoj. S njime na čelu, stranka je usto više nego prije počela obraćati pažnju na revolucionarni potencijal seljaštva, čije je nezadovoljstvo tih godina Starčević redovno u svojim saborskim govorima izražavao. Najzad, on je morao još šire nego ranije otvoriti vrata svoje stranke borbenim materijalističkim strujama, pa i djelovanju socijalno radikalnih elemenata, o kojima će ovdje biti napose govora.

Ako se radi o odnosu prema seljaštvu, dovoljno je navesti samo jedan stavak iz Starčevićeva nacrtu Saborske adrese 1878, iz kojega se vidi, čije je on pozicije nastojao braniti:

»Ona povlašćena manjina (riječ je o parlamentarnoj većini; op. A. F.), slijedeć sustav što ga stvorila, satrla je narode u nekoliko godina štibrami jaće negoli je to kroz sedamdeset godina tuđa vlada navlaš i sustavno škodeć mogla učiniti; optrpala je zemlju kroz vjekove slobodnu, i zato najcjenije uprave, hrpami nekorisnih i nepotrebnih mu predragih službenika, navalila je na narode množinu dugova, koji, kako ni ostali prihod, zemljam ne prude, nego su korisni pojedincem, pojedinim obiteljim, i ako najviše, pojedinim družbam; lišila je javna prava sve, koji su njezinom krivnjom siromašni, a to je preznamenit broj najzaslužnijega i najvrednijega domaćega puka.«⁵

U istoj adresi situaciju hrvatskog puka poslije nagodbe ocrtao je Starčević kao potencijalno revolucionarnu:

»Ovaj je narod došao u stanje, u kojem ne ima ništa za braniti ni za izgubiti, a izvan njega ne ima se ničesa bojati.«⁶

Taj će se Starčevićev stav kao crvena nit provlačiti kroz pravašku publicistiku narednih godina.

Što se pak tiče »lijevih« socijalno radikalnih ideoloških stavova u stranci, to su oni, kako je Cesarec pokazao, postojali i u Kvaternikovo vrijeme, a javljali se i u vrijeme neaktivnosti stranačkog vodstva, naročito među studentima.⁷ Ipak je Starčević smatrao, da im sada treba da dā još jaču i otvoreniju podršku. To se jasno razabire iz njegovog govora u Bakru od 1. VI. 1879, u kojem je otvoreno istupio u prilog onih »novotara, stekliša«, što »pripovedaju drugim seljakom, da po drugomu svetu imade stvari, koje su od velike koristi«, a zaprijetio je onima, koji bi takve »stekliše« proglasili buntovnicima i ateistima. »Ako budu rekli, ovo je buntovnik, ovo je neznabožac, ovo je antikerst, ovaj čovek ruši sve naredbe boga, ljudih i cerkve pak ga počmu dojavljivati, oblasti ga naganjati, groziti mu se, a ovaj čovek, ili recimo, da ih je više reći će: mi ćemo se s vašom ludošću služiti na našu korist, pak gde budemo mogli, onda ćemo vas šištati, kako budemo znali i mogli.«⁸

⁵ A. Starčević, Izabrani spisi, Zagreb 1943, str. 51.

⁶ Isto, str. 53.

⁷ Tako se, na pr., Ksaver Šandor Đalski sjeća svoga boravka u Beču (poslije 1874) i drugovanja s Jakšićem, studentom s kojim ga je vezala stranačka pravaška istomišljenost, a još više zanos za »komunizam« (Rukovet autobiografskih zapisaka. Ljubav lajtnanta Milića i druge pripovijetke, Zagreb 1923, str. 183).

⁸ A. Starčević, Djela I, Zagreb 1893, str. 433.

U tom je bakarskom govoru ustao Starčević i protiv religioznog idealizma, za slobodu izricanja ateističkih misli, za borbu protiv praznovjerja i predrasuda, za slobodnu misao i racionalizam. Tim svojim stavovima, formulirajući zapravo program embrionalnog hrvatskog »nihilizma«, Starčević je odobrio tendencije, koje su se sve više javljale u krilu pravaške intelektualne omladine.

O tome, da su se zaista među studentskom omladinom tih godina, uz mnogo puta isticani republikanizam (slavljenje Francuske revolucije, Garibaldija, citati iz Emilia Castelara, oduševljenje za Victora Huga i kasnije za Gambettu) javljale različite materijalističke, ateističke i pozitivističke ideje, dokazuje nam prije svega štampa onoga vremena.

Tako, na pr., Miškatovićev »Obzor« izvještava 1877 o studentskim demonstracijama u Rusiji, koje naziva »komunističkim«, pa se tom prilikom sjeća i »nekih izjava mladeži srpske«, a ide i za »nekimi tragovi naše mladeži.«⁹ Iduće godine govori »Obzor« o Moleschottu i materijalizmu, te prijeti onima, koji materijalističke ideje unose u Hrvatsku: »Zdravi, još nepokvareni naš narod kamenovati će krive proroke, koji mu unose ovu užasnu nauku.«¹⁰

God. 1878 slave studenti sveučilišta u Zagrebu Voltairov jubilej, pa tom prilikom rektor K. Vojnović osjeća potrebu da opomene omladinu, neka se čuva »najpogibelnijega među franceskimi spisateljima«, i usto pokušava da je odvrati od materijalizma: »Kad bi se taj cinizam — kojemu sadašnje materijalističke teorije utiraju put — dohvatio naše hrvatske omladine, bio bi podoban okužiti mladice živućeg naraštaja, na kojemu sve naše ufanje počiva, te onemogućit budućnost mile nam domovine.«¹¹

Te godine vodila se pred sudom u Zagrebu parnica protiv njemačkog ateiste Friedricha H. Reuscha, što je u »Agramer Presse« objavio antireligiozne članke, u kojima se pozivao na Darwina, Humboldta i Haeckela.¹² Tom se prilikom »Obzor« morao ponovo požaliti na hrvatsku omladinu, koja mu je u sudnici pljeskala: »A ipak se je tomu čovjeku pljeskalo, pljeskala mu je hrvatska mladež! Uistinu žalosni znak vremena, kad hrvatskoj mladeži, inteligentnoj našoj mladeži imponira taj tuđinac svojim frazama i citati!«¹³

O stvarnoj ideološkoj aktivnosti same te omladine, koja se zanosila Voltairom, Moleschottom i Reuschovim ateizmom, znamo vrlo malo. Podaci su o njoj vrlo oskudni, jer je svaka aluzija na bilo kakvu vezu s materijalizmom, ili radikalnim i socijalističkim pokretima, koja bi se pojavila u opozicionoj štampi, morala naići ne samo na oštar otpor sa strane službene i poluslužbene

⁹ Komunistizam u Rusiji, Obzor 1877, br. 2 od 3. I.

¹⁰ Materijalistička nauka i njezine posljedice, Obzor 1878, br. 27 od 1. II.

¹¹ Kako korifeji revolucije sude Voltaire-a, Obzor 1878, br. 133 od 11. VI.

¹² Wunder und Wunderglaube, Agramer Presse, 1877, No. 166 vom 1. VIII. — Allerseelen, No. 241 vom 1. XI. — U prvom od tih članaka Reusche kritizira i razglašuje katoličko učenje o čudesima, a za religiju kaže, da je »ein Krankheitszustand des menschlichen Geistes«. U drugom članku napada na učenje o besmrtnosti duše, pa kaže: »Wir bedürfen das Fortlebens nach dem Tode nicht, denn dieses Leben bietet uns Alles.«

¹³ Prijatelju, Obzor 1878, br. 144 od 25. VI.

publicistike, već i izazvati administrativni i policijski pritisak. O takvom pritisku svjedoči — a ujedno i pokazuje, u kojem se smjeru kretalo ideološko strujanje unutar pravaške omladine — jedan akt, što ga je 1879 uputio ban L. Pejačević tadašnjem rektoru Hrvatskog sveučilišta:

»Priopćeno mi je službenim putem s višjega mjesta, da u Zagrebu već oko 14 dana boravi neki Arhanđelović, rodom iz Srbije, nu od više godina obitavajući u Švajcarskoj, o kom se veli, da je agent socijalno-demokratske i nihilističke lige europske, ter koji ovdje revno opći sa školskom mladeži, imenito sa pravnicima Starčevićeve stranke, s kojima drži noćne sastanke kod zatvorenih vratah do kasno doba noći, naročito pako, da je takov sastanak imao sa 11 starčevićijanacah, noćju od 27. na 28. studenoga t. g. do 3-će ure ujutro. Poziva se stoga Velemožje vaše, da na općenje školske mladeži s rečenom osobom svu svoju pozornost obrati, ter da nastoji nezazornim načinom saznati, koji su to starčevićijanci noćju od 27. na 28. studenoga t. g. imali sastanak s Arhanđelovićem, i što je bila svrha tomu sastanku? pak da mi u tom pogledu čim prije izvješće podnese...«¹⁴

Kako pak saznajemo iz sudskog procesa protiv urednika »Slobode«, Gavre Grünhuta, pravaška se omladina i u sudnici optuživala za širenje »prevratnih, pače i socijalnih programa«, a kao dokaz za to tužitelj je navodio neki govor izrečen u omladinskoj sredini, u kojem se između ostalog navodno reklo i ovo: »Ne samo činovnici i vojnici, nego trgovci i obrtnici neprijatelji su hrvatskom narodu.«¹⁵

Iz tih vrlo oskudnih podataka dade se ipak razabrati slijedeće: 1) da su se krajem 70-tih godina u hrvatskoj intelektualnoj omladini, pored naglašavanog republikanizma, pojavila materijalistička i antiklerikalna strujanja, koja su našla svoje mjesto u Stranci prava; 2) kao što su u vrijeme prvih pokušaja osnivanja radničkog pokreta (preko lista »Radnički prijatelj« — »Der Arbeiterfreund«, 1874), tako su i sada formulacije takvih strujanja dolazile izvana, iz razvijenijih sredina, i 3) da se vladajući sloj oštro suprotstavljao takvim ideološkim strujanjima, a na pritisak izvana nastojao i policijskim mjerama spriječiti bilo kakvu organiziranu političku aktivnost na radikalnim (anarhističkim ili socijalističkim) osnovima.

Sve je ovo došlo do izražaja i tada, kada je jedna grupa mladih pravaša početkom 80-ih godina pokušala definirati ta strujanja i formirati radikalni ideološki pokret unutar Stranke prava. U tom je pokušaju također sudjelovao stranac, bugarski emigrant i ruski đak — Ilija Milarov. On se za svoga boravka u Rusiji (1875—78) upoznao s ruskim radikalno-demokratskim pokretom i njegovom ideologijom, te je u Zagreb došao s određenijim pogledom na svijet, nego što je bio pogled mladih pravaških studenata.

God. 1879 pojavio se u pravaškom stranačkom glasilu »Slobodi« njegov članak: »Misli o pokretu u Rusiji«, u kojemu je, opirući se na Starčevićeve

¹⁴ Dopis se nalazi u arhivu Rektorata Hrvatskog sveučilišta.

¹⁵ Sloboda, 1880, br. 103 od 10. IX.

izreke o ruskom terorističkom pokretu,¹⁶ nastojao da, nasuprot pisanju tadašnje hrvatske štampe, opravda ruske teroriste i pokaže, kako je njihova borba opravdana.¹⁷ Slično je postupio Milarov i u većem članku o ruskoj progresivnoj misli i književnoj kritici, što ga je pod naslovom »Pogled na razvitak ruskoga društva i literature« objavio u pravaškom omladinskom almanahu »Hrvatska« za g. 1881. Taj članak predstavlja, uz ostalo, i odobravanje ruskoga revolucionarnog pokreta, koji, prema Milarovu, organski raste iz napora ruskih progresivnih mislilaca i književnih kritičara, od Bjelinskoga, preko Černiševskog i Dobroljubova, do Pisareva. U njemu je Milarov posvetio veći dio ruskoj književnosti i književnoj kritici, smatrajući je uzorom za hrvatske književnike. U Rusiji je naučio, da je književnost značajna poluga društvenog razvitka, pa ju je stavljao u središte svoje pažnje. Ali ciljevi, koje je Milarov htio postići, nisu bili samo književni.

Na jednom mjestu, govoreći o odnosu Hrvata prema Rusiji i kritizirajući oslanjanje na rusko slavjanofilstvo, Milarov im predbacuje nebrigu za socijalna pitanja:

»Zapadni Slaveni, većinom pod jarmom austrijskog apsolutizma, također bijahu pokrenuti tom velikom idejom vijeka (nacionalizmom; op. A. F.). Ali dok je u drugih naroda ideja nacionalizma bila spojena s mnogimi drugim socijalnim i prosvjetnim idejama, kod Slavena ona se je isključivo koncentrirala u težnji za svojom državnom samostalnošću i oslobođenjem od tudinačkog jarma. U socijalnom njihovom životu pako vladahu još u punoj sili sve patrijarhalne i kastične uredbe prijašnjih stoljeća, i dakako, o kakovom umnom pokretu nije moglo biti kod njih ni govora.«¹⁸

Upravo takav »ozbiljniji umni pokret«, koji bi rušio socijalnu ideološku zaostalost tadašnje Hrvatske, htio je Milarov razviti u krilu Stranke prava, koja je to svojim radikalizmom onih godina i dopuštala. Poznavajući ideje Černiševskog i Pisareva i težnje ruske studentske omladine 70-ih godina, te preko nje i zapadnoevropsku prirodnoznanstveno-materijalističku i pozitivističku misao, on je svojim ciljem smatrao okupljanje studenata i formiranje pokreta, koji bi bio osnovan na zapadnoevropskom materijalizmu i ruskoj revolucionarno-demokratskoj misli.

To pokazuju i njegovi istupi g. 1881 na tradicionalnim studentskim komersima, u kojima je u ime slobode i naučnog gledanja na svijet, oslanjajući se na Bacona, Haeckela i Bucklea, nagovještavao borbu s feudalizmom, klerikalizmom i tiranijom. Tako je na komersu u čast prof. Jaromira Hanela isticao

¹⁶ Starčević je u svojoj brošuri: »Na čemu smo« (Zagreb 1878) pisao: »Prosvjetljeni Rusi, poznavalci Europe i staležah, u seljaninu traže budućnost, snagu, veličanstvo: pojavljenje koje se još pokazalo samo kod starinskih Rimljanah... Glavni nezadovoljnici, »urotnici«, »nihiliste« Rusije, najodličniji su muži po staležu, po imetku i po znanju, njihovo rovanje mora prestati, i postati najčistijim i najzakonijim otadžbeništvom, dok im se dopusti javne poslove raspravljati slobodnije i javno, a to vrijeme nije daleko.« (Str. 22.)

¹⁷ Sloboda 1879, br. 49 od 23. IV.

¹⁸ »Hrvatska« za god. 1881, str. 232.

potrebu da naučna misao zamijeni feudalnu skolastiku, a sloboda i ljudsko dostojanstvo srednjovjekovno mračnjaštvo i nasilje. Njemu je tada sekundirao August Harambašić svojim govorom protiv »tirana i sebičnjaka«, koji su »gnjeli i gnječe još i sada sve narode«. Na uvodno je pak mjesto u svom prikazu toga komersa »Sloboda« stavila Haeckelov citat:

»U duševnoj borbi, koja danas cijelo misleće ljudstvo pokreće i time bolju budućnost sprema, stoje na jednoj strani pod svijetlom zastavom nauke, uma, slobode i istine, pamet i kultura, razvitak i napredak; na drugoj strani pod crnom zastavom hierarhije stoji: umno ropstvo i laž, nepamet i surovost, predsude, praznovjerje i nazadak. Truba te gigantske borbe nagovještuje nam zoru novoga dana i kraj duge sredovječne noći.«¹⁹

Sličan je govor Milarov održao i na koncu svečanosti u čast ustoličenja F. Markovića za rektora, kad je također pisarevski glorificirao ulogu prirodnih znanosti u društvenom životu i ponovo osudio ulogu crkve i religije. Za »nove ideje«, a protiv »konzervatizma, tromosti i nehajstva«, kao najvećeg neprijatelja istine i napretka, založio se na tom komersu i Milarovljev prijatelj Pajo Žetić, koji je iste godine u studentskom društvu »Hrvatski dom« imao da održi predavanje o »potrebi revolucije.«²⁰

Oko Milarova, njegove kasnije žene Ivke Kraljeve i Paje Žetića okupilo se još dosta pravaških studenata, od kojih su neki ušli u redakciju »Svijetla«, časopisa, koji je trebao formulirati njihove stavove i pridonijeti stvaranju »radikalne stranke na naučnoj osnovi«, kako to u svojim memoarima ističe Ivka Kraljeva.²¹ Među članovima redakcije toga časopisa bili su osim Milarova, i Đuro Galac, Nikola Kokotović, Martin Lovrenčić, Evgenij Matić i Ivka Kraljeva, a odgovorni urednik imao je biti dr. Mijo Tkalčić, pravaški zastupnik u saboru. Časopis je bio namijenjen popularizaciji prirodnih i ekonomskih znanosti i isticanju njihove uloge u društvenom životu, unošenju socijalnih pitanja u Hrvatsku i borbi za realizam u književnosti. Borba s klerikalizmom i utjecajem religije, za prirodnoznanstveno-materijalističke poglede i emancipaciju žene, bili su osnovni postulati kako časopisa »Svijetlo«, tako i kruga, koji je Milarov oko sebe okupljao.

O tom krugu i njegovu djelovanju govori zapravo i u svom romanu koncipiranom po uzoru na Černiševskoga (roman: »Što da se radi?«) Pajo Žetić. On je u svom nedovršenom »Žarku i Jelci« (1887) htio prikazati uzornog »stekliša« svoga vremena, pa i iz njega možemo prema tome crpsti podatke o fizionomiji jednog dijela mlade pravaške generacije u početku 80-ih godina.

Žetićev mladi pravaški student Žarko borbeni je predstavnik radikalnog dijela pravaške omladine. On svoje drugove uči potrebi proučavanja prirodnih znanosti, koje će »spasiti čovječanstvo od stradanja«, propovijeda borbu

¹⁹ Sloboda 1881, br. 84 od 15. VII.

²⁰ Isto, br. 120 od 28. X. i 130 od 30. X.

²¹ Isp. m o j prilog o »Časopisu 'Svijetlo'« u Zborniku radova Filozofskog fakulteta II, 1954.

protiv bogatstva i za uništenje siromaštva, emancipaciju žene, ruga se etici i moralu suvremenoga građanskog društva i nadripatriotizmu hrvatskih rodoljuba, koji bi u saboru glasovali za pripojenje Bosne, jer bi time zaradili na liferacijama, pa upućuje hrvatskoj omladini revolucionarni poziv:

»Nad starim životom i starim trulim odnošajem diže se sjekira naoštrena razumom i poštenjem, da staromu životu i njegovim doista malo vrednim odnošajem presječe korijen. Tu sjekiru drže slobodnjaci, ljudi značaja i uma. Refleksijske tih umnika i značajnika obasjavaju mladi naraštaj, mladost hrvatsku.«²²

Od hrvatskih omladinaca, od »stekliša« traži Žarko, da se sprema za ogorčenu borbu, u kojoj je »tane« jedina nagrada za samoprijegor i napore. Ideološku pak fizionomiju Žarkovu i njegovih drugova možemo također razabrati iz lektire, koju on preporučuje studentima: »Čitajte Lamarcka, Geoffroya Saint-Hilaire-a, pa makar Laplace-a, ali Darwina, Huxleya svakako. Čitajte Moleschotta, poglavito Herberta Spencera.«²³

I na drugom mjestu: »Svršio sam sada — tako govoraše Žarko u sebi — francuske filozofe XVIII. vijeka, ove zime i idućeg proljeća treba mi da proučim Comte-a, Buckle-a, Spencera, pa zatim Proudhona, Lassalla čitati neću, nego Marxa, Milla, Černiševskoga, Pisareva i Dobroljubova.«²⁴

Svesci Žetićeva romana uskoro su prestali izlaziti. Razlozi će tome biti dvojake prirode. S jedne strane treba uzeti u obzir pritisak sa strane vlasti, koje su već u zametku omele definiranje radikalnog i na materijalističkim osnovama izgrađenog socijalnog pokreta u krilu Stranke prava. Poslije već spomenutog Žetićeva predavanja u »Hrvatskom domu« izvršena je ondje premetačina, a zatim su se proširile glasine, kako je to studentsko udruženje sklopilo savez s »nihilistima« u Rusiji.²⁵ Poziv na predbrojku za »Svijetlo« zaplijenjen je, jer se »njime nastoji po smjeru i sadržaju izopačivanjem stvari uzdrmati pravne pojmove o vlasništvu s nakanom, da se šire u narodu načela socijalno-komunistička«. I na drugim mjestima, naročito u štampi, nastojalo se pravaštvo kompromitirati isticanjem veza s »nihilizmom« i »socijalizmom«. S druge strane, u samoj je stranci bilo otpora prema takvim »socijalističkim« strujanjima, pa čak i među mladim pravaškim aktivistima, kao što je bio Harambašić, koji je zamjerao Žetiću, na pr., ne samo suradnju u »Narodnim novinama« i nedosljednost, već i to da se nekadašnji »vatreni stekliš« prometnuo »još vatrelijim socijaldemokratom.«²⁶

Sami su pak mladi pravaški radikali i »novotari« u velikom svom dijelu poput Žetića ili J. Iblera, u nemogućnosti da u uvjetima zaostale, provincijske Hrvatske ostvare nezavisnu intelektualnu egzistenciju, odlazili u vladine novine i kancelarije i davali iznuđene izjave lojalnosti.

²² Žarko i Jelka, Osijek 1884, str. 114.

²³ Isto, str. 19.

²⁴ Isto, str. 7.

²⁵ Sloboda, 1881, br. 43 od 10. IV.

²⁶ Radikalac, Sloboda 1883, br. 25 od 28. II.

Kako smo vidjeli iz Starčevićeva govora u Bakru 1879, stranačko se vodstvo isprva odnosilo pozitivno prema novim strujama unutar stranke i njihovim nosiocima, koje je Harambašić u jednom svom pismu okrstio »reformatorima«, suprostavljavajući im pravaše »staroga kova«, sljedbenike staroga pravaškog programa, kakvim se i sam smatrao.²⁷ Taj je stav proizlazio iz revolucionarne situacije u samoj Hrvatskoj, a na njega je utjecalo oživljeno revolucionarno gibanje u Evropi, koje je došlo do izražaja u nekoliko atentata na evropske monarhe.²⁸ Naročito su tada u Hrvatskoj, uz Gambettine govore i pokret u Irskoj, odjeknuli hici ruskih atentatora, koje je Starčević, usprkos svima rezervama prema metodama terorističke i revolucionarne djelatnosti, opravdavao i riječima punim prezira žigosao teror, koji je uveden poslije ubojstva Aleksandra II.²⁹ Ti su pucnjevi, dakako kao i Starčevićev stav prema »nihilistima«, morali pomoći porastu simpatija prema ruskom revolucionarnom pokretu i omogućiti Milarovu, Žetiću i drugima djelovanje na toj osnovi. O tome svjedoče i neki prijevodi iz djela ruskih pisaca u »Hrvatskoj vili« i u Folnegovićevu godištu »Vijenca« (1882), kao i jedna Kumičićeva crtica, u kojoj pravaški književnik opisujući svoj susret s ruskim revolucionarima u Parizu izriče svoje simpatije prema »nihilistima« i preko njih iznosi neke svoje radikalne poglede na hrvatske društvene probleme. Usto su i zahtjevi ruskog demokratskog i revolucionarnog pokreta bili pravašima, kao ideolozima nerazvijene, agrarne zemlje bliži, negoli zapadnoevropski socijalizam, koji je Starčević oštro napadao kao »plod švapskih možđanah«, što su u Hrvatskoj importirali Nijemci, i kao produkt kapitalističke sredine, koji je neprihvatljiv za Hrvatsku, jer ona ima sasvim drugačije probleme. To je, uostalom, »Sloboda« vrlo dobro formulirala u članku, u kojemu se opisivao meeting francuskih socijalista u Parizu:

»Nas ne zanimaju toliko socijalistički problemi, koji Franceskoj ne daju da do mira dođe; takovog socijalnoga pitanja i ne ima kod nas.«³⁰

A ta se negacija zapadnoevropskog socijalizma razabire također iz Starčevićevih riječi, kad socijaliste uspoređuje s ruskim revolucionarima:

»Ruski prevratnici zahtevaju pravo, da mogu zakonito uređivati svoje stvari i posle; europejski socijaliste ne imaju ni zalogaj kruha kamoli što više, pa zahtevaju, da ne moraju od gladi umirati.

²⁷ Ukupna djela X, Zagreb 1943, str. 325. Među »reformatore« je Harambašić ubrajao tada Kovačića, Kokotovića i D. Lopašića.

²⁸ Kropotkin, opisujući ovo razdoblje u svojim memoarima, sjeća se god. 1878. kao godine, u kojoj su izvršena četiri atentata na monarhe: Hoedelov i Nobilingov na njemačkog cara, Olive Moncasi na španjolskog kralja i Passananta na talijanskog suverena, a te je godine cijelu Evropu uzbudio i podvig Vere Zasuliceve (Memoiren eines Revolutionaers II. Stuttgart, s. a., S. 263).

²⁹ Isp. Starčevićev uvodnik u »Slobodi« 1881, br. 59 od 18. III.

³⁰ Sloboda 1880, br. 87 od 4. VIII.

Ruski prevratnici muži su odlični, zauzeti za najsvetiju stvar; samo je žaliti da za nju prokleta sredstva upotrebljuju; europski socijaliste izgubljena su stvorenja, čeljad koju je potreba učinila divju zverad.«³¹

Ove su riječi pisane u travnju 1881, u prvim danima vladavine Aleksandra III., kojemu je uspelo, da najsurevijim mjerama uguši teroristički pokret narodnjaka, upravo u vrijeme, kad su se klice, prenesene iz Rusije u Hrvatsku, počele razvijati. Ugašeno je jedno svijetlo, koje je moglo služiti mladim pravašima kao poticaj za ideološko formuliranje njihova socijalnoga radikalizma. Zapadnoeuropski socijalizam nije imao te privlačne snage za studente seljačkog porijekla i obrtnike, koji su jedino u seljaštvu mogli vidjeti revolucionarnu snagu (premda je bilo i vezivanja pravaša za radničke organizacije). Usto je pojačan i pritisak na stranku poradi njene »razvrtačenosti«, koji je pomogao jačanju konzervativnih tendencija pravaštva »staroga kova« u njoj.

God. 1882 zaplijenjen je oglas »Svijetla«, a Milarov je relegiran sa sveučilišta. Iste godine pravaški zastupnik Mijo Tkalčić podnosi svoju interpelaciju u saboru i tako brani »Svijetlo«. Ali već 1883, u novogodišnjoj poslanici, jedan od pravaških prvaka upućuje mladoj generaciji posve određen poziv, neka se okupi oko starog Kvaternikova i Starčevićeva programa iz 1871, neka se ne zanosi »modom socijalizma«, već se pridržava čl. 8. »naputka«, t. j. spozna potrebu mira »seljanstva i najnižeg gradjanstva« s »ostalim staležima«. ³² Godinu dana zatim »Sloboda« uopće ne smatra potrebnim da zabilježi pojavu tendencioznog Žetićeva »stekliškog« romana (kakve su tražili pravaški književni kritičari), a satirički »Bič« donosi samo Harambašićevu rugalicu Žetiću. ³³

Kroz čitavo to vrijeme, međutim, stranka ostaje na radikalnim pozicijama. Sve se više postavlja za nju problem oslanjanja na seljačke i pučke gradske mase i njihova organiziranja. Seljačke bune u Zagorju i demonstracije zagrebačkog puka 1883 (koje predvode nekadašnji tipograf i štrajkaš i organizator radničkog društva Gavro Grünhut i trgovački pomoćnik Francek Vuković, koji po krčmama agitira u ime »radnog naroda«³⁴) imaju izričito socijalni karakter i klasno obilježje. To se izrijeком priznaje i u pravaškoj štampi. Tako na pr. Starčević u svom uvodniku piše u povodu zagrebačkih demonstracija:

»Ali onim je ljudem dozlogrdilo: oni vide da čim više rade, tim manje imaju. Koj, osobito između njih, može svojom teškom radnjom ikako živiti poštenim načinom? A gledaju kako živu nekoji drugi, koji se mnogo manje muče.

Oni ljudi bez svake osnove, bez svakoga nagovaranja došli su u stanje, u kojem se čovjek i nehotice pita: zašto se mučim, zašto stradam, na što ide plod mojih žuljah?«

³¹ Sloboda 1881, br. 39 od 1. IV.

³² Dvije tri hrvatskoj omladini. O novom ljetu 1883, Sloboda 1883, br. 17 od 9. II.

³³ Književna pisma II, Bič 1884, br. 6.

³⁴ I. Peršić, 1883-ća, Zagreb 1933, str. 30.

A zatim slijedi revolucionarno geslo, koje se te godine mnogo puta čulo na stranicama »Slobode«:

»Od ovoga stanja samo je stopa do onoga, u kojemu ljudi sude, da je bolje umreti nego umirati...«

U istom članku Starčević odgovara i na pisanje novina, koje su javljale, da se pobunjenici sa sela spremaju na Zagreb. Tu se on izravno prijeti mađarskim vlastima i hrvatskoj vladajućoj stranci, opominjući ih, neka »ne zovu vruga u svatove, jer on može i bez poziva, i proti volji doći.«³⁵

Socijalni karakter seljačkih buna u vezi s mađarskim grbovima ističe Starčević i na drugom mjestu:

»Mi ovaj put za vazda ponavljamo naše osvedočenje: ne radi se o natpisu, ni o gerbu, ni o jeziku, ni o imenu, itd. Mađara, nego se radi o nevolji koja narodu oči iskapa, o bezakonjih koja su narod nagnala u skrajnost.«³⁶

»Sloboda« prati te godine seljačke bune s očitim simpatijama i nastojanjem, da ih iskoristi za svoje političko djelovanje. Ali s druge strane pravaško vodstvo odriče bilo kakvu vezu s izbijanjem buna, pripisujući ih samo i isključivo objektivnom ekonomskom stanju i politici vlade (porezima, ovrhama i postupcima vladinih činovnika), ističući, kako se narod ne buni »uslijed naših riječi, nego uslijed vaših djelah«, kako je to sažeto rekao Fran Folnegović na jednom sastanku.³⁷ Svoj odnos prema bunama ona ne zna do kraja formulirati, pokrenute snage ne zna iskoristiti i stati na njihovo čelo. Sam Starčević vidi i u tom času samo evropsku političku konstelaciju i potencijalnu ulogu buntovnih seljačkih masa u slučaju izbijanja sukoba Austrougarske s nekom od velesila, u ovom slučaju — Rusijom:

»Što bude dok se drugamo pozovu bajonete, koje su tu svetinju (Austrougarsku) čuvala?«³⁸

Stranka tako ostaje bez određenijih ideoloških formulacija svojih stavova prema socijalnim problemima i radikalni istupi ove mlade generacije ostaju apstrakcijama i verbalnom negacijom ideoloških tekovina prijašnjih hrvatskih intelektualnih generacija. Pozitivnoga socijalnog programa nema, ostaje bunt i gola nihilistička deklaracija. Tako je, na pr., vrlo karakterističan članak, koji su početkom 1883 objavili mladi pravaši u povodu nekih slučajeva na

³⁵ Sloboda 1883, br. 100 od 22. VIII.

³⁶ Isto, br. 107 od 7. IX.

³⁷ Nazori g. Folnegovića, Sloboda 1883, br. 106 od 5. IX. — Ovo su zapravo bili odgovori stranke na optužbe s vladine strane, koje su pripisivale bune isključivo djelovanju pravaške agitacije. Tako na pr. čitamo u »Narodnim novinama (br. 217 od 22. IX.): »Seljaštvo, pobunilo se, samo u onih izbornih kotarih, gdje su pri posljednjih izborih kandidati stranke prava' ostali u manjini i gdje ova stranka ima izgleda, da će zlostavljanjem, nečuvenom terorizacijom organah općinskih poglavarstvih, popovah, učiteljah i posjednikah, dakle odlučujućih izbornikah, pod varljivo: n krinkom bune radi mađarskoga grba, mađarske zastave i nesnosnoga državnoga poreza za buduće izbore osigurati izbor svojih kandidatah.«

³⁸ Sloboda 1883, br. 107 od 7. IX.

sveučilištu i vladine politike prema studentskoj omladini. U tom se članku ističe sukob između dvaju hrvatskih pokoljenja i nihilistički, bazarovski se dovikuje starima:

»Nova generacija može zasuti i zatrpiti strašan jaz između vas i sebe samo ruševinami onoga, što ste vi sagradili. Ona mora prije svega to srušiti, da ne ostane kamen na kamenu. Zatim prisukati rukave i stvarati od početka, da sazda budućnost svojim potomkom, ali ne takovu, kakovu vi ostavljate sadašnjost.«

Ti se »mladi« još tada prijete i, dopuštajući i progone, vjeruju u svoju revolucionarnu dosljednost:

»Ali mi ćemo ostati u ludnici, u zatvorih, što nam ih namroste, vi liliputanci čovječanstva, ostati ćemo zdravi i pametni, nepokolebivi i nepopustljivi, čelični i postojani.«³⁹

Ipak se iz čitavog članka osjeća, da će ovi mladi radikali popustiti na prvi pritisak. Ideološkoj zgradi, koju su gradili, nedostajali su temelji.

Verbalne prijetnje prevratom rasle su tokom punih dviju godina, i na Khuenov prvi pritisak stranačko je vodstvo odgovaralo vehementno i oštro. Starčević je 1884 otvoreno prijetio Monarhiji, vladi i Khuenu ustankom, potpuno negirajući bilo kakvu mogućnost parlamentarnog rješavanja situacije. U nekim se člancima to vrijeme uspoređivalo s vremenom Francuske revolucije, a u jednom uvodniku »Sloboda« se, citirajući Bucklea, otvoreno izjašnjavala u korist revolucionarnih metoda:

»Mi velimo s Buckleom: ...Nu ako je revolucija djelo samoga naroda, tada pruža sjajan i divan izgled, jer se moralnom preziru, koji izvire iz vidiva zla, pridružuju intelektualne krijeposti pravednosti i računanja, i budući da u jednom činu spaja izjave ljudske naravi najplemenitije vrsti, postizava dvojaki cilj: ne samo da kazni tlačitelje, već oslobađa potlačene njihova jarma.«⁴⁰

A s kakvim su snagama pravaši i poslije ugušenih seljačkih buna računali, jasno pokazuju naslovne slike pravaškoga satiričkog časopisa »Bič«, na kojima se pojavio seljak, koji bičem rastjeruje činovnike, korupcionaše i drugu »gospodu«. Tih je godina Stranka prava, naročito u okvirima predizborne kampanje, ponovo pojačala svoju agitaciju među seljačkim masama, nastojeći da ih pokrene na aktivnost i stvori u seljaštvu, posebno u razvojačenoj Krajini, svoja uporišta. Ovo joj je moglo dati snagu i sposobnost za akciju. Ali tu su opasnost za svoje pozicije uočili i njezini protivnici. Odvojiti Stranku prava od seljačkog revolucionarnog potencijala — bio je cilj, koji im je morao stajati pred očima. I oni su na nju izvršili pritisak, optužujući je ponovo za »socijalizam«.

Vrijeme za takvu optužbu bilo je naročito pogodno. Reakcionarni je pritisak te godine bio u čitavoj Evropi neobično jak. To su osjećali i oni pravaši, što su tražili svoje buntovne srodnike u drugim evropskim zemljama, pa je i »Revue politique« u »Biču« donijela karakteristične stihove, koji vrlo dobro ilustriraju evropsku političku situaciju 1884 godine:

³⁹ Stari i mladi, Sloboda 1883, br. 6 od 14. I.

⁴⁰ Sloboda 1884, br. 178 od 5. VIII.

»Ausnamscuštand od nedavna
Carskim Bečom vlada;
Ausnamscuštand svud po svijetu,
Gdjeno narod strada.

Ausnamscuštand u Berlinu
Već je nešto stalna,
Jer je tamo vlada uvijek
Švapski liberalna.

Ausnamscuštand u Rusiji
Ukućan je mio,
Jer silnici baš ne dadu
Što bi narod htio.

Ausnamscuštand u Parizu
Pomalo se sprema,
Jerbo radnik već odavna
Kore kruha nema.

Ausnamscuštand u Londonu
Bit će skoro gazda,
Jer za Irce Englezi su
Okrutnici vazda.

Ausnamscuštand u Norveškoj
Naći će si polje,
Jer kralj Oskar ne poštiva
Moć narodne volje.

Ausnamscuštand u Srbiji
Ubog narod tlači,
Jer kralj Milan sa vješali
Prijestolje si jači.

Ausnamscuštand silnikom je
Živi: »Anathema!«
Ausnamscuštand svud po svijetu,
Gdje slobode nema!«⁴¹

U Rusiji je poslije atentata 1881 nastupilo vrijeme reakcije, »pobjedonosceviski« period njezine povijesti, a poslije Bismarckova »vanrednog zakona« donio je Taaffe u Austriji 1884 također svoj zakon protiv socijalista. Te godine priređen je i u Zagrebu proces protiv anarhista i socijalista, na kome su Mijo Tkalčić i Hinko Hinković branili Izidora Strauba, Franju Srnce, Wolfganga Hižu i druge radnike, koji su imali veze sa socijalističkim i anarhističkim organizacijama u inozemstvu.⁴² U takvo je vrijeme započeo Khuen svoju ofenzivu protiv Stranke prava, koja je imala da znači i pacifikaciju Hrvatske. Razumije se, da je jednim od ciljeva, koje su pred sebe postavili protivnici stranke, moralo biti odvajanje stranke od seljačkoga revolucionarnog potencijala. A optužbe, da stranka ima veze sa socijalizmom, mogle su vrlo dobro poslužiti takvom odvajanju i upravo kao socijalističku onemogućiti svaku agitaciju stranke u masama.

O tome rječito svjedoče neki govori u saboru i članci u vladinoj štampi, u kojima se udara na stranačke veze sa selom, naziva takve veze socijalističkim i aludira na mogućnost, da se ona zbog njih stavi van zakona. Tako se, na pr., u jednom dopisu »Narodnim novinama«, koji je objavljen neposredno poslije procesa socijalistima, predbacuje pravašima agitacija među krajiškim seljacima, pa se tom prilikom stranka dovodi u vezu s anarhistima:

»U svojem djelovanju oponaša ona potpuno socijalne anarhiste, razlikujući se od ovih samo po tom, što si na lice stavlja krinku neke lojalnosti. Kakovih pogubnih posljedica može djelovanje takve stranke imati u narodu i neuku i siromašnu, ako se za vremena i energično ne obuzda — treba li to još i u oči današnjih pojava u narodu razlagati?«⁴³

⁴¹ Bič, br. 4 od 15. II. 1884.

⁴² Isp. Sloboda 1884, br. 112 od 16. V.

⁴³ Č: Stranka prava u gornjoj Krajini (Dopis), Narodne novine 1884, br. 118 od 21. V.

Nepuni mjesec kasnije »pravaški tribun« David Starčević drži u saboru govor u proračunskoj raspravi. On napada Khuena, prijeti vladi i poslanicima saborske većine, optužuje plemstvo kao eksploatatorsko, a brani seljaštvo od poreza i ovrha, te se solidarizira sa stavom onih seljaka, koji se odupiru vladinim financijskim mjerama. Forma je njegova govora oštra kao i obično. Tako on, na pr., dovikuje vladinoj većini: »Čuli ste već sve, kako rekoh, nu vi se ne popravljate i biti ćete grešnici tako dugo, dok vam narod ne dade lopatom po glavi.«⁴⁴

Idućeg dana reagiraju »Narodne novine« vrlo oštro. Stranka se ponovo okrivljuje, da »unosni nemir u narod, smućuje ga, buni«, i optužuje za »vrenje« u Zagorju. Govor Davida Starčevića poređuje autor članka s onim, što se »može čuti samo na tajnih skupštinah anarhistah, socijalnih revolucionaracah«, te podsjeća stranačko vodstvo na proces protiv socijalista, da bi odmah zatim izravno zaprijetio:

»U čitavoj Evropi, u najslobodoumnijoj ustavnoj državi, u Engleskoj, progone se revolucionarni socijaliste i anarhiste, a u Hrvatskoj zar da oni slobodni, beskažnjivi smiju tjerati razvratni svoj posao?«

I dalje: »Ali vlada i saborska većina dužne su i zemlji i kruni, dok je još hora, pobrinut se za energična sredstva, da se stane na put opakomu rovarstvu stranke, koja pod imenom državopravne opozicije širi samo anarhične misli i socijalno-revolucionarne težnje.«⁴⁵

Na takve stavove i prijetnje stranka je, ionako već pritješnjena cenzurom, morala odgovoriti u prvom redu demantiranjem svojih veza sa socijalizmom. Ona je to i učinila.

Tako je Harambašić u jednom svom govoru odmah porekao, kako stranka prava »goji socijalističke ideje«, jer da su one »izum švapskih moždanah«,⁴⁶ a pravaški tribun među zagrebačkim plebejskim masama, Francek Vuković također je poslije premetačine, koja je kod njega izvršena, deklamirao po istom klišeju, ističući kako je socijalizam za Hrvate neprihvatljiv kao »švapska« izmišljotina.⁴⁷ Svojom je dužnošću, da brani stranku od tih prigovora, smatrao i dopisnik praških novina, češki novinar dr. Gustav Eim, koji je pisao:

»Stranka prava jest tek u širem dapače smislu strankom, koja tjera veliku politiku; ona je ponajprije strankom gospodarskom, strankom socijalnom, nipošto socijalističkom...«⁴⁸

Ipak se stranka još ni tada nije potpuno odricala verbalno-revolucionarnih stavova i isticanja socijalnih pitanja. Tako je u studentskom društvu »Zvonimir« u Beču D. Operman čitao tada svoju raspravu o »pseudosocijalizmu«,

⁴⁴ Sloboda 1884, br. 144 od 26. VI.

⁴⁵ Narodne novine 1884, br. 144 od 24. VI.

⁴⁶ Ukupna djela VIII, str. 12.

⁴⁷ Sloboda 1884, br. 159 od 13. VIII.

⁴⁸ Zagrebački dojmovi, Sloboda 1884, br. 227 od 6. X.

u kojoj je pobijao tvrdnje, da je stranka »socijalistična i anarhična frakcija«, ali je ipak isticao, kako se može »očekivati socijalni preokret, ne bude li se prestao tlačiti narod« i »grabiti nam narodno dobro«. ⁴⁹

Isto se tako u jednom predizbornom uvodniku poricalo, da je Stranka prava socijalistička i komunistička, te da »ne priznaje svetost vlasništva«, ali se još ipak istaklo: »A mi usuprot hoćemo, da se svakomu pruži jemstvo, da može za sebe zadržati i uživati plod svojih žuljah, a ne ćemo, da narod uzdržaje trutove, koje plaća zato, jer rade na njegov užtrb, a mora ih plaćati još i onda, kad ne mogu više raditi zla.« ⁵⁰

Ipak je stranka u svojem djelovanju bila znatno paralizirana. Cenzura i nove Khuenove mjere protiv štampe onemogućile su joj u mnogome djelovanje preko novina, saborski istupi bili su sputavani primjenom u povijesti parlamentarizma besprimjernih mjera (saborski poslovnici), metode korupcije i prinude onemogućavale su veliki dio njezinih intelektualnih kadrova, koji su tražili zaposlenje u državnoj službi ili u vladinoj štampi, a od seljačkih i pučkih masa sistematski je odvajana optužbama zbog »socijalizma«.

U takvim je uvjetima ponovo u prvi plan pravaške strategije moralo izbijati i inače uvijek prisutno iščekivanje evropske konflagracije, kao osnovnog uvjeta za ostvarenje glavnog cilja — nacionalnog oslobođenja Hrvatske. Što je Khuenov teror jačao, to je pravaštvo bilo više sklono iščekivanju oslobođenja sa strane Rusije. Pritješnjeno uza zid Khuenovom politikom, iznutra heterogeno i neorganizirano, vrlo labavo povezano s masama, ono je još više stalo razoružavati svoje snage nagovješćivanjem mogućnosti skoroga evropskog ili balkanskog sukoba, i s time u vezi isticanjem potrebe, da se odlože revolucionarni naponi za povoljniji čas.

Karakterističan je za takvu politiku Stranke prava sabor 1885. Govori pravaških zastupnika bili su tada žešći nego ikad prije. Prijetnje su se redale jedna za drugom. Folnegović, predbacujući »narodnoj stranci« sve veću proletarizaciju seljaštva, prijetio se čak i proletarijatom. ⁵¹ Pilepić je u svojoj interpelaciji govorio, da nije daleko dan, kad će narod uzeti batinu i tjerati činovnike, a bane, biskupe i druge poglavare baciti u more. ⁵² Ali sve su to bile samo prijetnje. Pravaški stav prema mogućnosti ustanka i pobuna najbolje je u tom saboru izrazio Erazmo Barčić. Ustanak je, prema onom što je rekao u svom govoru na saborskoj sjednici od 14. siječnja, preuranjen i njega treba sprečavati, sve dok ne dođe do povoljne međunarodne situacije:

»Paklena misao hoće da mašina eksplodira u nezgodno vrijeme, kadno bi monarkija, prosta izvanjskih neprilikah, mogla staviti našim tlačiteljem na raspolaganje vojsku od 300.000 momakah da bajunete njihove napere na srce Hrvatske i da ju satare.

⁴⁹ Svašta po nešto, Sloboda 1884, br. 166 od 22. VII.

⁵⁰ Sloboda 1884, br. 210 od 15. IX.

⁵¹ »Vi pomažete tako stvarati u Hrvatskoj proletarijat — vi danas još tomu proletarijatu i sudite; ali nedao bog, da bude taj proletarijat morao vam suditi!« (Sloboda 1885, br. 5 od 8. I.)

⁵² Sloboda 1885, br. 12 od 16. I.

Ali otadžbenici obijuh opozicijah budnim okom bdiju na ventil, grozničavim pozorom paze da ne bi se začepio i time zapriječio eksploziju dok ne nastanu one neprilike, koje će onemogućiti monarkiji vojsku staviti Mađaru na raspolaganje proti Hrvatskoj.«⁵³

I drugi Barčićevi govori u saboru 1885 odišu istim duhom — isključivim iščekivanjem ruske intervencije na Balkanu, kao jedine mogućnosti za oslobođenje Hrvatske. Tako je on odbijao svaku vezu pravaštva s bunama 1883, jer Stranka prava »znade, da ne imaju izolirani ustanci razloga ni svrhe«, te je ponovio svoju prijašnju tezu u još jasnijem obliku: »Krv naroda našega treba da se čuva brižno, sve dotle, dok očajni, bolni njegovi vapaji budu ganuli mogućnijeg faktora, nego li bijaše Piemont, da preuzmu u svoje ruke djelo našega oslobođenja.«⁵⁴

A da Barčić u takvu stavu nije bio izoliran, svjedoči i Marko Došen, koji u pogovoru jednoj pravaškoj brošuri, izdanoj u Rusiji, pripisuje Starčeviću stišavanje buna u Hrvatskoj, a zadatkom stranke smatra »onemogućavanje eksplozije narodnoga negodovanja, koje se može stihijski ispoljiti, kako je to bilo god. 1883, i spasavanje naroda od nepotrebnih i besplodnih žrtava.«⁵⁵

Uskoro je došlo do kapitulacije stranke, opadanja njezinih borbenih snaga i prevladavanja oportunističkih stavova. Još je afera oko »komorskih spisa« i Gržanićeva čizma uzбудila na neko vrijeme duhove, ali je to izazvalo samo pojačane represalije, zatvore i progone, a zatim su u stranci počela prevladavati s jedne strane slavenska, rusofilska Barčićeva raspoloženja, a s druge su izrastali klerikalni i kapitulantski elementi, ili pak težnja za sitnim kulturnim i privrednim posleništvom kao jedinom mogućnošću, da se postavi brana nadiranjju stranoga kapitala i kulture. Khuenova pacifikacija stranke je potpuno uspjela. Poslije velikih riječi nisu slijedila velika djela, i sitnoburžoaski karakter stranke razotkrio se u potpunosti. »Praktično steklištvu« preuzelo je mah, a od njega do Frankove linije nije bilo daleko. Kao i na druge sitnoburžoaske pokrete, pa i one socijalističke, tako se i na Stranku prava mogu primijeniti Engelsove riječi iz pisma Minni Kautsky: »U svojem kasnijem razvoju ovaj se pravac izgubio u kukavičkom mamurluku.«⁵⁶ Bez definiranoga socijalnog programa, bez dovoljnog poznavanja historijskih, društvenih i ekonomskih zakona, samo s »velikim riječima« i revolucionarnim verbalizmom, bez ekonomske moći, a prije svega bez stvarne (organizirane) i trajne veze s radnim masama, pravaški pokret nije mogao izrasti čak ni u čvrstu nacionalno-revolucionarnu građansku partiju. Odričući se korak za korakom znanstvenog proučavanja društva, veza sa »socijalizmom« i, prema tome, bilo kakvih socijalnih programatskih stavova, zatim prisiljena da se odrekne i organizacije narodnih masa, a bez mogućnosti djelovanja preko štampe ili parlamenta, ona je morala već 1888 žaliti, što se »nezahvalno ljudsko pokolenje udaljilo od božanske nauke Isusove« i »zalutalo na strampu-

⁵³ Sloboda 1885, br. 15 od 20. I.

⁵⁴ Isto, br. 114 od 20. V.

⁵⁵ M. M. Filippov, Horvaty, Petrograd 1890, str. 164—165.

⁵⁶ K. Marx - F. Engels, Ueber Kunst und Literatur, Berlin 1949, S. 102

tice»,⁵⁷ i nekoliko godina poslije toga pokleknuti pred toliko napadanom Austrijom. Sa stidom su se tada morali pravaški vođe i njihovi »nasljednici« sjećati svojih nekadašnjih simpatija prema materijalizmu i socijalističkim idejama. Najradije su ih prešućivali.

R é s u m é

DU RADICALISME DES »PRAVAŠI« EN HUITIÈME DECADE DU XIXe SIÈCLE

Dans l'article consacré au Parti du droit (Stranka prava) et à son chef Ante Starčević, l'auteur traite du développement de son radicalisme au temps de la régénération c'est à dire après 1878. En soulignant les liens qui unissaient la jeunesse du parti aux mouvements sociaux de l'époque, l'auteur nous décrit l'intérêt que cette jeunesse avait pour les idées matérialistes et démontre l'influence qu'ont exercée les doctrines des penseurs révolutionnaires russes (Černiševskij) sur la formation d'un groupe d'étudiants appartenant au parti de Starčević. On souligne surtout les rapports du parti envers les revirements révolutionnaires qui agitaient les masses petits-bourgeoises et paysannes ce qui s'est concrétisé dans les révoltes de 1883 et dans les slogans révolutionnaires qui apparaissaient au sein du parti pendant cette année-là et l'année suivante. Enfin, l'auteur insiste sur les causes de la passivité du parti vers 1886—1890 où la réaction du ban Khuen avait rendu impossible la libre activité parlementaire du parti et en l'accusant de l'orientation vers l'anarchisme et socialisme le sépara du potentiel révolutionnaire de la paysannerie croate de la part des facteurs extérieurs aussi bien politiques que militaires (Russie). C'est alors que s'ensuit la prédomination des éléments opportunistes qui, pendant les années quatre-ving-dix, devaient amener le parti à la capitulation devant l'Autriche.

⁵⁷ Hrvatska 1888, br. 295 od 24. XII.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA VII.

1954

BROJ 1—4

NAKLADA »ŠKOLSKA KNJIGA« / ZAGREB

Redakcioni odbor

**OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
JAROSLAV ŠIDAK**

**Glavni i odgovorni urednik
JAROSLAV ŠIDAK**

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

